

УДК 069.01

Музеологія

О.С. Климишин, Ю.Ю. Шрубович

ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА В ОСВІТНЬО-ВИХОВНІЙ ФУНКЦІЇ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ

Климишин А.С., Шрубович Ю.Ю. Экологическая составляющая в образовательно-воспитательной функции естественнонаучных музеев // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2004. – 19. – С. 5-16.

Рассмотрен процесс экологизации экспозиционной и научно-просветительной работы естественнонаучных музеев, который связан с возрастающим вниманием общества к окружающей природной среде, особенно к проблеме сохранения биологического и ландшафтного разнообразия.

Klymyshyn, O., Shrubovych, J. Ecological component in the scientific and educational function of natural history museums // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2004. – 19. – P. 5-16.

The process of ecological orientation (ecologization) of the exposition and scientific and educational activities of natural history museums is analyzed. The process at issue is connected with constantly increasing attention of people to the environment, especially to the problem of preserving biological and landscape variety.

Найактуальнішим завданням науки, просвіти і масової інформації є здобування нових знань про оточуюче середовище, їх широка популяризація, цілеспрямована освіта і виховання в даній області. Як засвідчують факти, значна частина населення, особливо у великих містах, практично втратила зв'язок з навколишнім природним середовищем, і зовсім не відчуває потреби у збереженні природної спадщини, цінності якої не може зрозуміти. Для цих людей абсолютно далекими є проблеми зникнення якогось виду рослин чи тварин або згубної дії техногенних чинників на природні екосистеми, бо вони їх безпосередньо не зачіпають, а різноманітні заходи, пов'язані з охороною і дослідженням довкілля, залишають їх байдужими.

Причиною такою стану є, на наш погляд, усе ще недостатньо розвинена система екологічної освіти і виховання, яка повинна формувати у кожної людини усвідомлення її безпосереднього зв'язку з природою і залежності самого існування людства від збереження довкілля.

Традиційно екологічна і природоохоронна просвіта звертається до засобів заповідників, національних парків, заказників, арборетумів та ботанічних садів [40]. Проте останнім часом значну роль у справі заснованого на екологічних знаннях природоохоронного виховання відіграють природничі музеї. Завдання музейної діяльності, що тісно пов'язані з вирішенням екологічних проблем сьогодення, знаходять все більше відображення в їх соціальних функціях [30]. Серед цих функцій однією з основних є освітньо-виховна [4, 28], яка визначається як передавання знань, формування наукового світогляду, екологічне, природоохоронне й естетичне виховання відвідувачів музеїв та їх позамузейних об'єктів – пересувних виставок, еколого-просвітницьких центрів тощо [18, 24, 49].

Освітньо-виховна функція музеїв реалізується у процесі застосування різних форм експозиційної і науково-просвітницької роботи шляхом опредметнення у вигляді музейних колекцій, матеріалів музейної збірки та банку даних музейної

інформації досягнень науки, а також популяризації в щоденній практиці природокористування [14].

Науковою основою реалізації природничими музеями освітньо-виховної функції слугує музейна педагогіка. Вона забезпечує науковий підхід до використання музейних колекцій і банку даних музейної інформації з просвітницькими і виховними цілями на підставі законів педагогіки і психології [18, 32]. Формування музейної педагогіки як нової наукової дисципліни тісно пов'язано зі зміною пріоритетів багатьох музеїв, які нині стають все більш орієнтованими на відвідувача [36, 38], а комунікація музеїв з аудиторією набуває форми діалогу. При цьому важливо уникати підміни шкільної освіти чи освіти, яку надають вищі навчальні заклади. Освіта в музеях має бути лише цінним доповненням до навчання [6]. Увагу потрібно приділяти і дошкільнятам, і школярам, і студентам, і сімейним групам, і туристам і всім іншим, хто приходить до музею. Їхні різні інтереси повинні враховуватися і знаходитися в рівновазі.

В рамках музейної педагогіки у природничих музеях відбувається активний процес накопичення досвіду екологічної просвіти, виховання [11, 28], екологічного вдосконалення і освіти [23, 25].

Цілком зрозуміло, що характер реалізації освітньо-виховної функції значною мірою залежить від типу природничих музеїв. Так, у діяльності науково-освітніх (масових, або публічних) природничих музеїв, які призначені для широких мас населення, домінуючою компонентою є власне експозиційна і науково-просвітницька робота (наприклад, музеї природи установ природно-заповідного фонду, відділи природи краєзнавчих музеїв і т. п.). Музейна експозиція і музейна виставка визначаються як специфічна форма публікації результатів наукового дослідження, за якою в подальшому будується вся науково-просвітницька, освітня і виховна робота музею [28]. Цей напрямок роботи у природничих музеях сьогодні потребує особливої уваги, оскільки від максимального удосконалення всіх форм науково-просвітницької роботи залежить у кінцевому результаті успіх екологічного виховання широких мас населення.

Науково-дослідні, або академічні природничі музеї, призначені для спеціалістів. Вони мають вузько спеціалізований характер і створюються при академіях наук та науково-дослідних інститутах як своєрідні наукові лабораторії. В таких музеях експозиційна і науково-просвітницька робота займають підпорядковане положення по відношенню до науково-дослідної роботи, як основного виду їхньої діяльності.

Особливу специфічність своєї діяльності відрізняються навчальні природничі музеї, які призначені для учнів та студентів. Вони створюються при школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах з освітньою метою і переважно є закритими для вільного індивідуального відвідування. До такого типу музеїв належать, наприклад, Музей природи Харківського національного університету і Зоологічний музей ім. Б. Дибовського Львівського національного університету.

Нині триває дискусія про те, що має переважати в діяльності природничих музеїв – екологія чи систематика, тематичний чи систематичний підхід [4, 16, 20, 42]. У зв'язку з цим в музеології розвинулись методології, в яких вирізняються різні напрями [45]. Один з них передбачає в основі музейної діяльності орієнтацію на об'єкт, тобто на зберігання, дослідження й використання тієї частини нашого матеріального оточення, яку прийнято називати культурною і природною спадщиною

[41, 43, 45, 46]. Ця спадщина розглядається як сукупність відповідних об'єктів, або музейних предметів (рис., I).

В іншому напрямі методології музеології основна увага приділяється комунікативній функції, а зберігання (як узагальнююче поняття збирання, консервації, реставрації, реєстрації і документування) розглядається як вторинне завдання. Музейна діяльність розуміється як інструмент формування соціальної свідомості, особливо стосовно умов навколишнього середовища, праці і життя та цінностей і норм, що при цьому виявляються. Згідно з цим, музейна діяльність має бути співвіднесеною з суспільством [2], вона повинна стимулювати активну і критичну участь населення у формуванні суспільства (рис., II). В літературі ця точка зору має назви: "нова музеологія", "соціальна музеологія", або "екомузеологія" [15, 44, 47, 48].

Як зазначає Ж.А. Рів'єр (1980), екомузеї присвячуються людині і природі. Людина представляється тут у звичному середовищі. Так само й рослинний і тваринний світ показаний в них у природному стані і разом із тим таким, яким його сприймає традиційне чи індустріальне суспільство.

Основним у формуванні місії музеїв на сучасному етапі їх розвитку є теза – "не про що, а для кого" (рис., III). Центральним об'єктом уваги стає при цьому конкретна особа.

Рис. Зміна принципів діяльності музеїв.

Примітка: за матеріалами II семінару з музейного менеджменту, організованого Фондом культури та мистецтв у Центральній та Східній Європі за підтримки Посольства США в Україні (Львів, 13-17 жовтня 2003 р.).

I – репрезентативна модель (діяльність у межах музею; наголос на колекціях, на їх збільшення; провідна теза – *накопичення*),

II – партисипативна модель (тісний зв'язок із громадою; отримання нових знань про об'єкт, його соціокультурну цінність; аудиторія структурована; провідна теза – *класифікація*),

III – інтерактивна модель (простір не матеріальний, а плинний; перевагу має концепція – головним є ідеї, а не матеріальні об'єкти; вміння захоплювати відвідувача, який стає центральним об'єктом уваги; провідна теза – *циркуляція*).

Очевидно, слід погодитись з тими дослідниками, які вважають, як зазначає П. ван Менш [45], що на музеї лягає подвійна відповідальність: відповідальність за

збереження природної спадщини та відповідальність за подальший розвиток суспільства. Стосовно природничих музеїв це означає поєднання в їхній діяльності як усталеного систематичного підходу, так і тематичного, з наголосом на висвітленні екологічних проблем. Причому, якщо розроблення глобальних екологічних концепцій можуть здійснювати лише найбільш крупні музейні заклади, то експозиційне вирішення вужчої екологічної проблематики цілком доступне регіональним і вузькоспеціалізованим природничим музеям.

Для визначення ролі екологічної складової в освітньо-виховній функції природничих музеїв необхідно розглянути передумови екологізації їхньої сучасної діяльності.

У 1972 р. на Міжнародному симпозіумі "Музеї і навколишнє середовище" (Бордо, Франція), організованому Міністерством охорони навколишнього середовища Франції і Французьким національним комітетом ІКОМ (Міжнародної ради музеїв), була проголошена теза: "Музей повинен прагнути досягнення повного єднання із суспільством, якому він служить" [37]. У цьому ж році за ініціативи Всесвітньої конференції ООН з питань довкілля (Стокгольм, Швеція), рішенням Генеральної Асамблеї ООН була прийнята екологічна програма ООН (ЮНЕП), присвячена найгострішим проблемам сучасної екологічної кризи [18].

Пізніше, у 1977 р. в рамках ЮНЕП відбулася I Міжурядова конференція з освіти в галузі навколишнього середовища (Тбілісі, Грузія). На ній було відмічено, що формування у населення усвідомленого сприйняття навколишнього природного середовища, переконаності у необхідності дбайливого ставлення до природи, розумного використання і примноження її багатств є одним із найважливіших завдань сучасності [22]. У цьому зв'язку було вказано, що екологічна освіта і виховання мають здійснюватись в різних формах безперервно упродовж усього життя людини і поширюватись на всі соціально-демографічні групи населення. Важливу роль в системі неформальної екологічної освіти повинна відігравати і мережа музеїв, а в ній, у першу чергу, музеї природничого профілю. При цьому, особливого значення набуває розроблення системи і форм музейної екологічної освіти.

Серед пріоритетних, стратегічних напрямів в соціокультурній сфері, в якій розвивається і музейна справа, є природоохоронний, або соціологічний напрям. Починаючи з 1995 р., в межах соціологічного напрямку досліджень активно розробляється ідея збереження природної (біологічної і ландшафтної) різноманітності, яка замінила концепцію охорони генофонду [12]. У зв'язку із розробленням національних програм збереження біологічної і ландшафтної різноманітності, перед природничими музеями постає актуальне завдання покращення екологічної інформованості населення, формування у суспільній свідомості глибшого розуміння ролі біорізноманіття в житті людини [8, 17, 29, 34, 39].

Сьогодні очевидно, що збереження різноманітності живих організмів і їхнього генофонду є необхідною умовою існування біосфери. Ця проблема охоплює весь зріз живої матерії під кутом зору її різноманітності, збереження і невичерпного (сталого) використання та інтегрує для свого вирішення знання всіх наукових дисциплін біологічного циклу [12, 34].

У 1992 р. на Конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку людства у 21 столітті (Ріо-де-Жанейро, Бразилія) було визнано, що існуюча модель розвитку передових країн веде людство до катастрофи [10, 33]. Була сформульована і прийнята нова модель розвитку світового суспільства, яка передбачає добробут всіх лише за умови збереження довкілля, так звана "концепція сталого розвитку". Оскільки біорізноманіття є головним визначальним елементом навколишнього середовища, то саме воно зумовлює успішність вирішення проблеми виживання людства. На цій конференції була прийнята також Конвенція про біорізноманіття, яку підписала більшість країн Світу, в тому числі й Україна, а 22 травня було проголошено Міжнародним днем біологічного різноманіття.

Ще одним аргументом на користь актуальності музейного відображення проблеми збереження природної різноманітності стало прийняття Закону України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки", яка є складовою частиною Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Така екологізація суспільної свідомості не могла не вплинути на природничі музеї. У першу чергу це позначилось на експозиційній сфері їхньої діяльності. Розпочався процес часткової модернізації існуючих експозицій, створення нових розділів експозицій і організації принципово нових музеїв. Власне шляхом використання різних форм експозиційної роботи, переважно через експозиції, а також тимчасові і пересувні виставки, природничі музеї формують екологічний світогляд населення, розуміння необхідності гармонійної взаємодії людини з природою.

Завданням природничих експозицій є надання відвідувачеві певної суми екологічних знань, сприяння формуванню погляду на природу як на єдине, збалансоване ціле у безперервному розвитку. Необхідно виховувати у відвідувачів інтерес до пізнання основних природних процесів, показати місце людини в загальних екологічних ланцюгах, переконати в обов'язковості бережливого відношення до оточуючого середовища, продемонструвавши значну швидкість наростання негативних процесів при неправильному відношенні людини до оточуючого середовища.

Прикладами такої роботи щодо екологізації змісту експозицій служать нові експозиції Музею природи м. Пловдив та Музею моря у Варні (Болгарія). На фоні багатства природи переконливо представлені згубні впливи нераціонального природокористування на природу регіону: вирубка лісу, орання цілинних степів, забруднення річок, ґрунтів і повітря, браконьєрство, хижацький збір лікарських рослин. Альтернативно продемонстрована позитивна діяльність людини з охорони та оновлення природних ресурсів: біологічне очищення води, лісонасадження, боротьба з ерозією ґрунту, зарибнення водойм, привабливання птахів, охорона мурахів.

Угорський музей природничих наук (м. Будапешт) у своїй новій експозиції розкриває теми краси і вразливості природи, біологічної різноманітності, навколишнього середовища та завдання охорони природи, які представлені у контексті взаємовідносин людини і природа загалом [5]. У 1998 р. експозиція отримала спеціальний диплом у конкурсі "Європейський Музей Року".

Успішними у даному відношенні є експозиції Музею природничої історії м. Герліца (Німеччина), краєзнавчого музею м. Агрепі-Пітешти (Румунія), Природничо-наукової галереї і Толіморського музею (Північна Ірландія), нова експозиція Британського музею природничої історії, завдяки якій він став найбільш відвідуваним музеєм Лондона, та багатьох інших природничих музеїв [7].

Для екологізації змісту експозицій необхідні відповідні тематичні колекції, які можуть успішно комплектуватися за умови, що самі музеї ведуть достатньо інтенсивну роботу з документування процесів та явищ, характерних для природи регіону. Стаціонарні експозиції повинні бути обладнані спеціальними вітринами, в яких систематично бажано виставляти новий інформаційний матеріал щодо охорони природи регіону. Рекомендується включати живу природу в експозиції у формі акваріумів, тераріумів, інсектаріїв, ботанічних та зоологічних куточків.

В Україні серед прикладів звертання до екологічної проблематики можна зазначити наукову концепцію нової експозиції Державного природознавчого музею НАН України у Львові – "Природна різноманітність і цивілізація" [31], провідною концептуальною проблемою якої визначається розкриття музейними засобами природної різноманітності та її ролі в еволюції органічного світу і сталому розвитку людської цивілізації, експозицію "Охорона природи" в Ботанічному музеї Національного науково-природничого музею НАН України в Києві [35], експозицію "Охорона рослинного світу" в Нетішинському краєзнавчому музеї [19] та ін.

Природоохоронна та екологічна освіта здійснюється також шляхом реалізації спеціальних "музейних екологічних проектів": тематичних виставок, екологічних світ, фестивалів тощо [1, 24, 26]. Найбільші досягнення у цьому напрямку має Державний Дарвінський музей (м. Москва), де успішно виконується програма тимчасових виставок з природоохоронної тематики, яка охоплює питання збереження рідкісних видів рослин і тварин, історії створення і розвитку мережі заповідників і національних парків Росії, охорони природи у Москві і Московській обл. В рамках цієї програми проведені виставки "Зникаючий світ", "Зникаючі птахи Світу", "Пори року" та ін. Виставки супроводжуються інтерактивними програмами для відвідувачів, які передбачають низку різноманітних заходів і призових конкурсів [3].

Тимчасові виставки мають певні переваги перед стаціонарною експозицією в сенсі можливості використання найновішої природоохоронної інформації та демонстрування більшої кількості експонатів як із власних музейних фондів, так і з колекцій інших музеїв, клубів та приватних осіб, що значно підвищує ефективність екологічної освіти. Крім того, процес підготовки виставок є своєрідною школою формування із вузьких за базовою освітою спеціалістів справжніх професіоналів-музейників.

Цікавим є розроблення теми природи і охорони навколишнього середовища у виставках спеціалізованих дитячих музеїв [21]. Особливістю таких музеїв є використання принципу інтерактивності, що передбачає доступність абсолютно всіх експонатів для тактильного сприйняття (американська модель) або їх частини (європейська модель). У Чиказькому музеї діти навчаються переборювати свій страх перед павуками, зміями, кажанами; працюють з лупами, мікроскопами, визначниками комах. В Індіанополісі на виставці "Не дамо перетворити нашу планету на пустелю", за допомогою волонтерів, наочно демонструвалось, як Земля

потерпає від відходів і сміття, скільки часу потребує природний процес їх переробки, що кожний з учасників виставки може зробити для збереження навколишнього середовища.

Помітно зростає екологічна складова і в сфері науково-просвітницької роботи, в якій також реалізується освітньо-виховна функція природничих музеїв [7, 13, 14, 27, 42] та здійснюється багатопланова і різноманітна робота з різним контингентом відвідувачів як у самих музеях (екскурсії, лекції, консультації, бібліотеки, гуртки, студії, конкурси, олімпіади і т. д.), так і поза ним (позамузейні екскурсії по екологічних стежках, еколого-просвітницькі центри тощо) [26, 28, 38].

Як приклади внутрішньомузейної науково-просвітницької роботи можна навести діяльність екологічного лекторію "Природа Підмосков'я" [9] Державного Дарвінського музею та "Школи Мамонта" Омського державного краєзнавчого музею [38], що представляє так звану "циклову форму" науково-просвітницької роботи зі школярами молодших класів. У програмі занять школи – бесіди, екскурсії по експозиції та фондосховищу, ігри-вікторини, виставки дитячих робіт тощо.

Певний досвід у використанні позамузейних форм науково-просвітницької роботи має Державний природознавчий музей НАН України у Львові, яким здійснюється програма організації мережі еколого-просвітницьких центрів. З цією метою музей на засадах двосторонніх угод про співпрацю налагоджує творчі і ділові стосунки з природоохоронними і навчальними закладами, службами лісового господарства. Музей має достатню наукову та інформаційну базу, комп'ютерну техніку, транспорт і природничу експонатну, в тому числі стереоанімаційні зображення, необхідні для облаштування таких центрів. На сьогодні еколого-просвітницькі центри вже діють, зокрема, в Національному природному парку "Подільські Товтри" (м. Кам'янець-Подільський) і при кафедрі екології Житомирського педагогічного університету. На черзі – Національні природні парки: "Яворівський", "Гуцульщина", "Сколівські Бескиди" та ін.

Музей бере участь у науковому розробленні екологічних стежок, зокрема, така робота проведена в рекреаційно-ландшафтному парку "Знесіння" у Львові. Екологічні стежки використовуються в процесі обслуговування екскурсійних відвідувань парку і під час роботи тут літніх дитячих таборів. Налагоджена активна співпраця музею з Українськими товариствами охорони природи, охорони птахів, орнітологічним товариством ім. Ф. Кесслера, ентомологічним, палеонтологічним, ботанічним та іншими науковими товариствами і громадськими організаціями.

Популяризація і поширення музеєм природничих знань відбувається і у формі різноманітних публікацій: музейних каталогів, буклетів, проспектів, статей і монографій. За останні роки вийшли з друку словник-довідник "Природнича музейна термінологія", "Червоний список судинних рослин Карпат", "Рідкісні і зникаючі види комах України в колекціях ДПМ", різноманітні каталоги та методичні розробки щодо обладнання експозиційних та фондових приміщень, умов збереження та методів боротьби зі шкідниками природничих колекцій, близько десяти монографічних робіт. Щороку видається збірник наукових праць "Наукові записки Державного природознавчого музею", значна частина якого присвячується екологічній проблематиці.

Висновки

На тлі підвищеної уваги суспільства до збереження навколишнього природного середовища, цілком логічним виглядає значне зростання екологічної складової в освітньо-виховній функції природничих музеїв, особливо в експозиційній та науково-просвітницькій сферах їхньої діяльності.

Основна тематика оновлених експозицій і тимчасових виставок природничих музеїв стосується проблем збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, охорони навколишнього середовища та взаємовідносин людини і природи.

Одним із головних завдань, які постають перед природничими музеями у забезпеченні ефективності комунікації, є розроблення і впровадження нових форм і методів внутрішньо- і позамузейної освітньо-виховної та просвітницької роботи. При цьому, перш за все необхідно дотримуватись принципу поєднання якості і доступності.

Для забезпечення подальшої екологізації діяльності природничих музеїв необхідно ширше залучення до експозиційно-виставкової і науково-просвітницької роботи різних за базовою освітою спеціалістів (екологів, біологів, географів, геологів, художників, дизайнерів і т. п.) та формування з них професіональних музейників.

1. Беляков К.В. Виставка "Исчезающий мир": Построение экспозиции и организация программы для посетителей //
2. Бернфельд Д. Партисипативный музей // Музеум. – 1994. – №179. – С. 49-51.
3. Бобровская Н.Е. Конкурс эрудитов как способ интерактивного знакомства с выставкой // Выставочная работа в естественнонаучном музее / Ред. Клюкина А.И. – М., 2002. – С. 100-109. – (Тр. Гос. Дарвин. музея; Вып. 5).
4. Ванслова Е.Г., Гнедовский М.Б., Дукельский В.Ю. и др. Социальные функции музея: споры о будущем (материалы дискуссии в отделе музееведения НИИ культуры) // Музееведение. На пути к музею 21 века: Сб. науч. тр. / НИИ культуры; Редкол.: Никишин Н.А. (отв. ред.) и др. – М., 1989. – С. 186-204.
5. Вашархели Т. Метаморфоза Венгерского музея естественных наук // Тр. Гос. Дарвин. музея. – М., 2003. – Вып. 7. – С. 23-30.
6. Вейден В. Его величество просветитель – новый тип музейного работника ? // Научно-просветительная работа в естественнонаучных музеях / Ред. Клюкина А.И. – М., 2000. – С. 94-102. – (Тр. Гос. Дарвин. музея; Вып. 3).
7. Венгерова Э.В., Иксанова И.В. Экологические аспекты деятельности современных европейских музеев естественной истории // Музееведение: естественно-научные музеи. – М., 1984. – № 128. – С. 119-146.
8. Габузов О.С. Значение естественнонаучных музеев в проблеме сохранения биоразнообразия // Музей на рубеже веков. Опыт прошлого, взгляд в будущее: Тез. док. III Всерос. Науч.-практ. конф. Асоц. естественнонауч. музеев России (9-13 окт. 2000 г.) / Гос. Дарвин. музей. – М., 2000. – С. 54-55.
9. Гвоздева О.А., Конторщикова В.В. Экологический лекторий "Природа Подмосковья" в Дарвиновском музее // Научно-просветительная работа в естественнонаучных музеях / Ред. Клюкина А.И. – М., 2000. – С. 58-62. – (Тр. Гос. Дарвин. музея; Вып. 3).
10. Гродзинський Д.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р. та ін. Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні. – Київ: Академперіодика, 2001. – 104 с.
11. Дробышева Е.В. Опыт экологического просвещения и воспитания в отделе природы Вологодского государственного музея-заповедника // Методы препаровки и реставрации естественнонаучных коллекций / Ред. Клюкина А.И. – М., 1999. – С. 73-80. – (Тр. Гос. Дарвин. музея; Вып. 2).

12. Емельянов И.Г. Разнообразие и его роль в функциональной устойчивости и эволюции экосистем. – Киев, 1999. – 168 с.
13. Ефремов Ю.К. Задачи отражения проблем природопользования в экспозиции природоведческих музеев // Жизнь Земли. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 145-151.
14. Иксанова И.В. Проблема пропаганды охраны природы и рационального природопользования в музеях // Проблемы совершенствования музейного дела: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1977. – № 59. – С. 71-89.
15. Квебекская декларация: основные принципы новой музеологии // Museum. – 1985. – № 148. – С. 21.
16. Климишин О.С. Наукові основи природничої музейної діяльності // Наук. зап. Держ. природозн. музею НАН України. – Львів, 2000. – Т. 15. – С. 11-21.
17. Климишин А.С., Яницкий Т.П. Роль естественнонаучных музеев в изучении биоразнообразия // Экология 2003: Тез. докл. междунар. молодеж. конф. / Отв. ред. чл.-корр. РАН Ф.Н. Юдахин. – Архангельск: Ин-т экологич. проблем Севера УрО РАН, 2003. – С. 174.
18. Климишин О.С. Природнична музейна термінологія: Словник-довідник. – Львів, 2003. – 244 с.
19. Крицька Л.І., Новосад В.В., Фурманчук Г.Й. Експозиція "Охорона рослинного світу" в Нетішинському краєзнавчому музеї // Вісн. Нетішин. краєзн. музею. – Нетішин, 2002. – 1. – С. 43-47.
20. Ладейщиков Н.П. Отражение системного подхода в науках о Земле в экспозиции естественно-исторических музеев // Жизнь Земли. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – Вып. 15. – С. 128-133.
21. Макарова-Таман Н.Г., Медведева Е.Б., Юхневич М.Ю. Детские музеи в России и за рубежом. – М., 2001. – 128 с.
22. Межправительственная конференция по образованию в области окружающей среды, созванная ЮНЕСКО в сотрудничестве с ЮНЕП. Заключительный доклад. Тбилиси, 14 – 26 октября 1977 г. – Тбилиси, 1977.
23. Музейная педагогика // Музей на рубеже веков. Опыт прошлого, взгляд в будущее. Тез. докл. III Всерос. науч.-практ. конф. Ассоц. естественнонауч. музеев России (9-13 окт. 2000 г.) / Гос. Дарвин. музей. – М., 2000. – С. 24-44.
24. Пантеева Н.М. Экологическое воспитание и образование в Саратовском областном музее краеведения // Новые проекты в экспозиционной и образовательной деятельности музеев: Тез. докл. IV Всерос. науч.-практ. конф. Ассоциации естественноисторических музеев России (Москва. 14-18 окт. 2002 г.). – М., 2002. – С. 77-78.
25. Работа со школьниками в краеведческом музее: Сценарии занятий: Учеб.-метод. пособие / Ред. Ланкова Н.М. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 221 с.
26. Симоненко В.Е. Новое в экологическом просвещении Брянской области: автобусная экскурсия в "Орловское Полесье" // Новые проекты в экспозиционной и образовательной деятельности музеев: Тез. докл. IV Всерос. науч.-практ. конф. Ассоциации естественноисторических музеев России (Москва. 14-18 окт. 2002 г.). – М., 2002. – С. 88-89.
27. Строков В.В. Пропаганда охраны природы в краеведческих музеях // Тр. НИИ культуры. – М., 1974. – Т. 11. – С. 85-126.
28. Труды Государственного Дарвиновского музея / Научно-просветительная работа в естественнонаучных музеях. – М.: Гос. Дарвин. музей, 2000, вып. 3. – 127 с.
29. Чернобай Ю.М. Підтримка біорізноманіття Карпат засобами природничо-музейної інформатики // "Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат" (Матеріали міжнар. конф., Рахів, 25-27 вересня 1997 р.). – Рахів, 1997. – С. 356-358.
30. Чернобай Ю.Н., Климишин А.С. Социальный заказ природоведческого музея в условиях экологизации мышления // Экология и культура: Тез. докл. XII Всес. теорет. семинара "Мировоззрение и научное познание". – Луцк, 1989. – С. 98-99.

31. Чорнобай Ю.М., Климишин О.С., Бокотей А.А. та ін. Наукова концепція експозиції Державного природознавчого музею НАН України // *Наук. зап. Держ. природозн. музею.* – Львів, 2002. – Т. **17**. – С. 1-14.
32. Шамсутдинова Д.В. Информационно-образовательная деятельность музеев: Учеб.-метод. пособие / Казан. гос. акад. культуры и искусства. – Казань: Медицина, 2001. – 67 с.
33. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Идеологія і механізми охорони навколишнього середовища // *Укр. ботан. журн.* – 1995. – Т. **52**, № 5. – С. 589-599.
34. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Емельянов И.Г. Экологические аспекты концепции биоразнообразия // *Екологія та ноосферологія.* – 1997. – Т. **3**, № 1-2. – С. 131-140.
35. Шнюков Е.Ф. Национальный научно-природоведческий музей Украины на пороге нового тысячелетия // *Вісн. Національн. наук.-природнич. музею.* – Київ, 2001. – С. 5-14.
36. Шоутен Ф. Просветительская работа в музеях – предмет постоянной заботы // *Музеум.* – 1988. – №156. – С. 27-30.
37. ЮНЕСКО и ИКОМ: 34 года сотрудничества. – *Museum*, 1982, № 1-2. – С. 9.
38. Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.
39. Alberch P. Museums, collections and biodiversity inventories // *Tree.* – 1993. – V. 8, №10. – P. 372-375.
40. Duda J. Botanické sbírky muzeí a vlastivedných ústavů Severomoravského kraje // *Metodický zpravodaj pro vlastivedu v Severomoravském kraji.* – 1978. – № 2. – P. 32-38.
41. Finley G. Material history and curatorship: problems and prospects // *Muse.* – 1985. – **3**, №3. – P. 34-39.
42. Knorre D. v. Fragen der Dokumentation naturwissenschaftlicher Sammlungen. – *Neue Museumskunde*, 1978, № 2. – S. 107-119.
43. Maroevic I. The museum item – source and carrier of information // *Informatologia Yugoslavica.* – 1983. – V. **15**, №3-4. – P. 237-238.
44. Mayrand P. The new museology proclaimed // *Museum.* – 1986. – №148. – P. 200-201.
45. Mensch P. Museology and its use for museums // *Papers in museology: report from two symposia at the Department of museology. Umeå University / Ed. Råbeberg P.* – Umeå, 1992. – P. 78-91. – (Acta Univ. Umenis. Umeå studies in the humanities; V. **108**).
46. Pearce S. Thinking about things // *Museums Journal.* – 1986. – V. **85**, №4. – P. 198-201.
47. Sola T. The concept and nature of museology // *Museum.* – 1987. – №153. – P. 45-49.
48. Sola T. What is museology ? // *Papers in museology: report from two symposia at the Department of museology. Umeå University / Ed. Råbeberg P.* – Umeå, 1992. – P. 10-19. – (Acta Univ. Umenis. Umeå studies in the humanities; V. **108**).
49. Świecimski J. Szkic dziejów muzealnictwa przyrodniczego w Polsce. Zeszyt 2. Czynniki estetyczne w wystawach przyrodniczych. – Kraków: Polska Fundacja Ochrony Przyrody “Pro Natura”. – 1998. – 77 s.

Державний природознавчий музей НАН України, Львів